

La percepció republicana del carlisme. Una aproximació a propòsit de Valentí Almirall i Pere Coromines*

Àngel Duarte

L'any 1913, Pere Coromines, aleshores màxim dirigent de la Unió Federal Nacionalista Republicana, recordava, en carta al seu amic empordanès Salvador Albert, que «Fa a prop de seixanta anys que l'Empordà, tota la Costa, el Baix Llobregat, el Penedès i el Camp de Tarragona es mantenen constantment republicans. En el Vallès, a la Segarra, a l'Urgell, fins a la Cerdanya, l'esperit republicà hi ha tingut d'ençà dels seus moderns orígens cors fidels, així com en els demès pobles de les riberes mediterrànies hi va trobar la república federal una part del poble que la sostenia». Si aquesta era la geografia de la democràcia hispànica, les masses carlines —deia Coromines— s'havien de cercar a les terres de llengua basca, en alguns pobles de les riberes de l'Ebre i del Maestrat, i en clapes isolades de fidels a les serralades de Cuenca i a les muntanyes de Galícia. Fora d'aquests escenaris, Espanya era un erm polític. Només a Catalunya persistia, de manera plural, el sentiment de l'ideal i de l'acció política. (1)

Coromines participava, amb d'altres republicans, de la visió d'un vuitcents català en què la modernització econòmica —industrialització— i política —avenç cap a la democràcia— van estar condicionades per la lluita entre dos grans principis mobilitzadors de les multituds: Revolució i Reacció.

Més enllà de la reflexió de Coromines, haurem de convenir que republicans i carlins, hereus de la gesta revolucionària de 1789 o de la contrarrevolució subsegüent, basteixen al llarg del segle XIX un repertori conceptual i una visió del món confrontada. (2) Mentre uns, els carlins, valoren positivament l'autoritat i els vincles socials, que veuen com un factor de seguretat i protecció per a l'individu i la col·lectivitat; els altres, els republicans, veuen aquests valors com una força necessària, però terrible, i, emmirallant-se en l'exemple mític de la presa de la Bastilla, els consideren impugnable en la mesura que assegurin el domini de la majoria per part d'uns pocs. L'estudi del feixisme Dino Confrancesco, en fer una proposta de sistematització dels valors contraposats de la cul-

tura política de dreta i d'esquerra, recull una expressió que pot sintetitzar aquesta antinòmica percepció de l'autoritat: «L'una vede nell' autorità il padre, l'altra il padrone». (3) A l'apologia de la tradició, els republicans oposaran la de l'emancipació dels codis tradicionals; a la fidelitat de l'individu a les essències i a les arrels de la comunitat, els republicans oposaran la confiança en una societat futura on sigui possible el progrés social i moral de tothom, en la qual els individus siguin capaços de viure plenament i d'assolir totes les seves potencialitats.

Aquesta contraposada visió del món i de les relacions humanes fonamentà una actitud republicana de rebuig frontal al carlisme. Certament, l'enemistat secular va tenir les seves excepcions. Només cal recordar l'aparició de partides conjuntes en els anys de la guerra dels Matiners. L'hostilitat de la Catalunya popular, urbana i rural, a l'Estat centralista del liberalisme moderat, a la Constitució i a la reforma hisendística de 1845, a les lleves militars obligatòries d'aquell mateix any, el descontentament provocat per la crisi agrària, per les males collites de 1846 i 1847, va donar lloc a fenòmens tan curiosos com la convivència conjuntural en el si de l'oposició armada. Les partides federals d'Ameller, Baliarda —on trobem un històric guerriller republicà: Vicens Martí, «El Noi de la Barraqueta»— i Baldrich surten al camp a combatre l'exèrcit isabelí. Carlins i republicans lluiten junts. A les comarques tarragonines, ens recorda Pere Anguera, els dos grups actuaren plegats, fins al punt que «qualsevol que volgués incorporar-se a les partides (molts d'aquells joves que fugien de la conscripció) ho fes a la primera amb què es topava prescindint de si era o no de correligionaris seus» i donant lloc a anècdotes sucoses: en arribar la nit «los primeros —els carlins— formaban coros y rezaban el Santo Rosario o cantaban himnos religiosos, mientras que los segundos entonaban canciones republicanas». (4)

*Haig d'agrair a l'amic Jordi Canal les suggerències i observacions que m'han permès donar cos a aquest article. No cal dir que les deficiències o limitacions són responsabilitat exclusiva de l'autor.

A desgrat d'aquest episodi conjuntural el cert fou que el republicanisme observà amb preocupació l'activitat, ja fos política o militar, dels carlins. Els possibles llaços de fraternitat que pogués haver creat la companyonia de l'alçament dels Matiners es van dissoldre ràpidament. A això hi coadjuvava, d'una banda, el record sacralitzat dels morts de la milícia nacional a mans de la facció en els anys trenta —per exemple, i seguint amb l'exemple reusenc, l'1 de març esdevingué una data ritual per a la democràcia local: aquell dia, l'any 1838, diversos components de la milícia havien estat abatuts a Morell i Vilallonga per les partides del pretendent—; de l'altra, el fet que els mateixos homes que havien combatut en estranya aliança el 1848 es trobaren el 1873 en bàndols contraris.

Les recriminacions republicanes, al llarg de tot el segle, posaren l'accent en les malvestats ocasionades per les successives carlinades. Fills del liberalisme radical de la primera meitat del segle, els republicans dels anys setanta i vuitanta faran ús dels mateixos arguments que, el 1835, havia emprat Francesc Raul per avaluar críticament els efectes dels aixecaments carlins: paralització del comerç i de la indústria, inseguretat i violència en els camins —i, en el ferrocarril, durant la tercera guerra—, cost humà derivat de la necessitat de mantenir la milícia vigilant fora de les poblacions, abandonant treball i família i corrent gravíssims perills. (5)

En els anys de la Restauració canovista, els retrets republicans s'ampliaran amb la tesi de la responsabilitat de la facció en l'ensulsiada de la Primera República. La dada més significativa dels darrers deu anys de segle fou la reactivació dels enfrontaments al carrer entre militants republicans i carlins. L'apedregament i les bastonades foren la resposta republicana a la reorganització carlina, sota el lideratge del marquès de Cerralbo, i a l'activisme neocatòlic i integrista, que es canalitzà en forma de romiatges i en l'impuls al culte al Sagrat Cor i que era vist com un aspecte més de la reacció. (6)

Almirall i l'«aristocràcia d'espardenya»

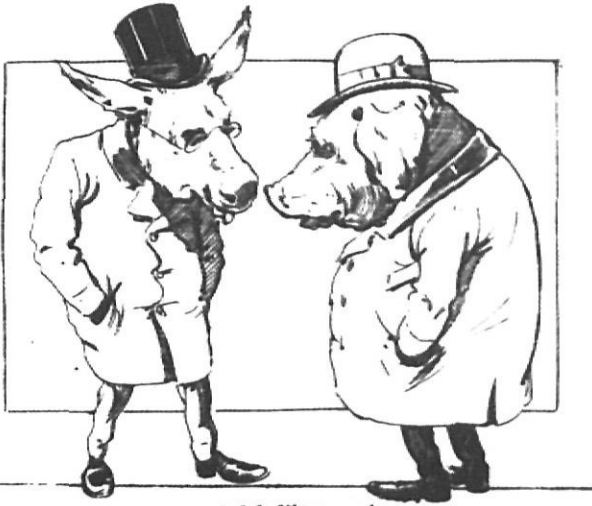
En un dels moments de màxima tensió carlino-republicana, el 1878, quan el record de la darrera carlinada encara era ben viu i l'ensulsiada republicana ben recent, l'aleshores dirigent federal Valentí Almirall dedicà una bona part de les seves reflexions polítiques a l'anàlisi de les causes que podien explicar la força del carlisme i les seves manifestacions més característiques.

Aquell any 1878, Almirall aplegà en el volum *Escritos catalanistas* un seguit d'articles publicats, prèviament, a diversos periòdics barcelonins. (7) De tots

ells, els que portaven el títol de «La aristocràcia de espardenya» i «Las leyes forales y el carlismo» són els que ens faciliten més informació sobre les característiques de l'anàlisi republicana del carlisme.

La vitalitat del carlisme a Catalunya s'explica, en l'obra d'Almirall, com a efecte del procés de centralització unitària que s'inicià, a començament del segle XVIII, amb el decret de Nova Planta. Aquest decret va permetre la conservació de les lleis civils pròpies de Catalunya, aquelles que regulaven la família i la propietat, claus per explicar l'estat social d'un país. Però, en canvi, va provocar la desaparició de les institucions encarregades d'introduir-hi, en aquest cos legal, les modificacions necessàries per adaptar-lo a les noves necessitats que crea el progrés. Catalunya, d'aquesta manera, entrà en la vida moderna, s'industrialitzà, però les seves lleis restaren petrificades, condemnades a la immobilitat. El fossar que les separava del que requeria el present s'engrandí. (8) L'efecte del decret de Nova Planta fou més nociu pel fet que va venir a tallar un procés de divulgació dels mecanismes democràtics i anquilosà la dinàmica de generalització de l'úsdefruit de la terra que garantia l'emfiteusi. Almirall, recuperant el llegat de la historiografia romàntica, sostenia que durant l'Edat mitjana, a Catalunya, convivia el domini del feudalisme a les comarques amb un món urbà i comercial «*que gozaba de instituciones casi democráticas, siendo sus moradores verdaderos ciudadanos*». (9) La dinàmica natural que porta les entitats més dinàmiques —en aquest cas, les ciutats— a imposar les seves característiques a les àrees endarrerides, hauria portat, segons Almirall, a la propagació de l'organització democràtica arreu del país. Les imposicions unitaristes frenaren aquesta lògica evolució i enfortiren els nuclis on les relacions socials estaven presidides pel «atraso» i la «barbarie». Paral·lelament, el camp es va veure impedit de readaptar el règim emfiteutic. L'emfiteusi que, inicialment, havia estat una via de distribució i divisió de la propietat immoble, que es trobava en l'origen de l'amor al treball i de l'orgull i sentiment d'independència de la pagesia catalana, ara, en estroncar-se la seva evolució havia acabat per immobilitzar la terra i estancar la producció agrària. (10)

La principal força de l'absolutisme, el grup social que dotava de consistència als aixecaments carlins i que els imprimia un «*caràcter feréstech, impropio dels nostres temps*», era l'aristocràcia d'espardenya. Amb aquesta etiqueta Almirall designava els propietaris rurals de la muntanya. Una classe social tancada, endarrerida —«*una o duas centurias*», acostumada a la incomoditat i allunyada dels gustos burgesos pel benestar, aïllada del món —«*ni sab res de lo que passa en lo mon, que no s'abarca desde lo porxo de*

Lliurepensadors —a l'esquerra— i anarquistes —a la dreta—, segons el setmanari satíric carlista «Calacuerda», de Madrid, a la fi del segle XIX.

Tot i algunes excepcions, carlins i republicans mantingueren posicions de rebuig frontal uns pels altres. La imatge que presenten a la premsa dels seus contraris n'és una mostra ben evident. A l'esquerra, portada del número extraordinari de «L'Esquilla de la Torratxa», el setembre de 1934, dedicat als «Cent anys de carlinada». A la dreta, fragment d'un dibuix publicat a la premsa carlina l'any 1890, amb motiu dels aldarulls que es van produir a València a conseqüència de la visita del marquès de Cerralbo, que s'havia d'allotjar a l'Hotel de Roma.

la casa»—, amb capellà a la casa, rodejada d'homes i dones incultes i atemorits per la prepotència del cap de família, amb la presència d'un «jutjar» —ximple o esguerrat— que li reia les gràcies. En definitiva, una classe social que heretava, rebaixats, la força i els vicis dels vells senyors feudals. (11)

La força li pervenia de l'organització de la família. Una organització que tenia la clau de volta en la institució de l'hereu. L'hereu exercia un domini abassegador sobre el conjunt de la família, però, no gaudia d'una veritable independència econòmica en haver de limitar-se a gestionar el patrimoni familiar. A més a més, l'estancament de l'emfiteusi l'impedia d'assegurar-se uns ingressos elevats. En aquesta contradicció es troben les arrels del paper d'aquesta aristocràcia rural en el sosteniment de la reacció: «*débil para toda empresa útil, fuerte para luchar contra todo adelante*». (12)

Tota l'argumentació almiralliana tindria com a objectiu el negar a la qüestió foral el valor de veritable causa de la guerra civil. És «el estado social» en què es troba Catalunya el que explica que aquí qualli el carlisme. (13) Un estat que, com a corollari del procés d'unificació, afecta el conjunt del país. Certament, dirà, és a la muntanya on es concentra la força de la reacció. Però tot el país se'n ressent. Catalunya és «*siempre un foco de guerra civil*», i ho és perquè no hi ha entrat «*esa suavidad de costumbres que es el carácter distintivo de la civilización moderna*», per l'absència de «*partidos medios en política*», perquè la Internacional i el carlisme arrossegueu les adhesions populars, mentre que els partits «*templados*» estan formats per «*los elementos oficiales y los vividores de levita*». (14)

La solució ha de venir d'una superació de l'*statu quo* creat per la unificació forçada. Una unificació que es basà més en «*la fuerza del número*» que en «*la inteligencia o el carácter*». Catalunya —«*la parte más viril e inteligente de la nación*»— no ha pogut desenvolupar les seves energies i s'ha vist abocada a un procés degeneratiu que explica la vitalitat del carlisme. La solució que postulà Almirall, contradictòria com molts dels seus diagnòstics de l'estat social català, era doble: o bé l'aplicació del sistema federatiu —tal com era d'esperar de la militància d'Almirall— o bé —i, en això anuncia una de les propostes més suggerents del període catalanista— l'aplicació del model italià. A Itàlia l'eix unificador no fou ni la casa de Nàpols ni el Pontífex de Roma, sinó la zona més dinàmica i moderna del país: el Piemont. És a dir, Almirall insinuà ja, el 1878, la tesi de la recomposició de l'Estat espanyol desplaçant el centre de decisió política a la zona més activa socialment i econòmica de la península: Catalunya (15). La regeneració moral i material a què donaria lloc aquesta reformu-

lació del paper del Principat en el si de l'Estat espanyol, remouria les condicions que explicaven la continuïtat del carlisme i el convertiria en un record del passat.

Pere Coromines, per una revisió dels estudis carlins

Tal vegada l'intent més seriós de replantejament republicà de la imatge estereotipada, forjada des de la incomprensió més ferotge del carlisme, fou protagonitzat per Pere Coromines.

Encara el 1909, Coromines denunciava, en línia amb la visió democràtica del vuit-cents i amb motiu de la polèmica generada per un article de Màrius Aguilar a *El Poble Català*, el matonisme odiós dels carlins. A Don Carles li retreia tant les horroroses infàmies de la guerra civil com l'existència crapulosa que duia. (16)

Amb tot, la producció literària posterior mostra l'evolució cap a noves línies d'aproximació al carlisme. El gener de 1926 es publicava *Silèn*, la primera de les novel·les que havien de conformar la trilogia *Les dites i facècies de l'estrenu filàntrop En Tomàs de Bajalta*. L'acció transcorre en el marc de la tercera guerra carlina. El protagonista, Tomàs de Bajalta, és l'hereu d'una família de propietaris de Sant Cebrià de Vallalta, al Maresme, que, durant segles, i gràcies a un seguit de «*guerres, raons, plets, intrigues i casaments*», havia estès el patrimoni «*des de Sant Pol fins a Sant Celoni de Tordera, sense tenir en compte els camps de blat que posseïa a la plana de l'Empordà i les suredes de la Selva*». (17) La rudesia de l'ambient ens remet a Almirall, però Coromines la contrasta amb les informacions sobre la dèria genealogista de l'avi del protagonista i el domini d'una certa cultura clàssica. Ni les paraules amb què Coromines es refereix a les repercussions de la revolució del 1868 i al seu impacte en el camp català, ni l'admiració cega dels pagesos pels ardits combatents de la facció —«*Els pagesos es miraven els carlins com si en la cara o en els vestits haguessin de descobrir els senyals de les heroïques proeses*»— ens proposen una visió nova de la naturalesa del conflicte. (18) En canvi, si que constitueix una certa novetat la valoració que fa del cap guerriller Francesc Savalls. Savalls és descrit com un home gelós, orgullós i ambiciós, valent i arbitrari. Però, al cap i a la fi, com «*un home de la terra, amb el seny* —d'un realisme agut— *dels nostres pagesos*». La naturalesa de Savalls acaba d'aclarir-se quan se la contrasta amb la dels «*generals de sala i alcova que parlaven en castellà*», i, fins i tot, amb la manera de ser i d'actuar de l'altre gran cap guerriller dels anys setanta: Tristany. Aquest —que arribà a amenaçar la vida de l'estrenu filàntrop— venia a representar la submissió total als inte-

ressos de la Cort del pretendent, mentre que Savalls, amb tota la càrrega d'intolerància i crueltat que presidia la seva acció, era un producte del país, responia als seus trets idiosincràtics. (19) En definitiva, hi ha un carlisme foraster, però n'hi ha un altre que neix del país, que forma part de la seva història, que pot ajudar a entendre el present i que, en tot cas, cal recuperar amb una major dosi d'objectivitat.

Aquesta tesi fou defensada obertament per Coromines en el decurs de la conferència pronunciada el 29 de novembre de 1927, a l'Ateneu Barcelonès, amb el títol «Els nous estudis carlins». (20) Coromines considerava que, en haver passat cinquanta anys des de la fi de la darrera guerra civil i en cloure's el plet dinàstic per l'extinció dels Borbons que venien de Carles IV, havia arribat el moment d'enfrontar-se de forma serena i objectiva a la gran epopeia històrica que havia marcat la vida de generacions de catalans del vuit-cents. La condició prèvia era l'esmoreïment de les passions: «Ni un liberal s'hauria atrevit a reconèixer, com jo reconec ara, que els voluntaris de tots els Xics de les Barraquetes no poden compararse, en nombre ni en eficiència militar, als valents guerrillers d'En Savalls, ni un carlí hauria pogut acceptar la superioritat del pensament democràtic en la direcció de l'opinió pública». (21) Barcelona havia aportat, al convuls segle XIX, les bullangues populars, els pensadors de la Revolució i dos presidents de la República; però, Catalunya donà al tradicionalisme els seus capitans i «la feresta munió dels seus voluntaris». Reconèixer-ho esdevenia tasca prioritària. Per avançar en el camí, Coromines fixà un seguit d'objectius als joves historiadors catalans: per què fou l'opinió pública l'únic factor que aconseguí acabar amb les tres guerres? Per què, a desgrat de la tenaç resistència carlina, acabà imposant-se la revolució? Com es desenvoluparen les principals batalles, els setges i els moviments estratègics? Quin caràcter presentaven les partides catalanes i en què es diferenciaven de les que van formar-se a la resta de l'Estat? Amb especial èmfasi es referí a la conveniència de biografiar les grans personalitats del carlisme català: els Ramon Cabrera —en qui destacà la influència que va tenir Jaume Balmes— i Francesc Savalls.

La proposta historiogràfica de Coromines volia anar més enllà de les aportacions estrictament positivistes de l'obra dels més importants historiadors espanyols d'aleshores. Les aportacions de Piralà, per exemple, «acumulen documents a desdir», però «són una pedrera més que una construcció» (22). També volia depassar l'esperit que impulsà la historiografia catalana —arqueològica i folklòrica— del vuit-cents provincial: «El català provincial es dedica a la història com aquell que fa excavacions en cerca de testí-

monis d'una civilització extingida, i estima les institucions desenterrades i se'n fa un honor, per una raó semblant a la que ens fa posar un noble orgull en les troballes romanes». (23) Coromines defensava la revisió dels estudis carlins en tant que nacionalista: «Els ideals que feien barallar-se aquesta gent van perdent-se cada dia més en la penombra de les quimeres oblidades; però el seu caràcter és el nostre, i els ressorts interns del seu pensament i de llur voluntat són encara, fills com som de la mateixa raça, els que mouen invariablement les nostres ànimes». (24)

Coromines, en definitiva, proposava —i aquí és on es troben els límits del seu projecte—, no tant una aproximació rigorosa a la història com una revisió de la conceptualització del passat: calia integrar el carlisme en el tronc comú de la nació. Incorporar les lluites del XIX a la gran epopeia de la formació de la moderna consciència nacional. Coromines, com d'altres republicans catalanistes, oscil·là entre el nacionalisme democràtic —que arrenca dels valors individualistes i liberals de la Revolució francesa— i l'essencialista —que parlava d'una nació immanent, forjada pel paisatge, la llengua o la voluntat divina. Per això vol assumir l'herència carlina, d'altra banda tan ben lligada al paisatge, a la família, a la manera de ser, al *Volksgeist* català. (25) Aquesta herència, com a revolucionària, s'havia de superar, com ja li havia fet dir a Tomàs de Bajalta després de la facècia de l'empresonament a mans de Tristany, per la via de la ciutadania, de la pau civil. (26) En tot cas, la proposta historiogràfica de Coromines, tot i introduir novetats en l'enfocament dels temes i en la mateixa elecció dels objectes d'estudi, continuava presentant —en línia amb la historiografia que s'ha vingut etiquetant de romàntica— una concepció «presentista» del passat. (27)

Independentment d'aquestes consideracions metodològiques, voldria acabar recordant que la intervenció de Coromines provocà un cert rebombori, que els esperits no resultaren estar tan pacificats com l'autor pretenia i que el gruix del republicanisme català no acabà d'entendre la proposta. De fet, l'intent de Coromines no va contribuir a debilitar l'enemiga republicana cap al carlisme i, fins als anys de la Segona República, aquest rebuig radical impedi que les ments més lúcides de l'esquerranisme polític i social s'apropessin amb rigor —obviant les explicacions tòpiques— al fenomen de l'hostilitat de la comunitat rural a les transformacions que patiren al llarg del segle XIX.

Àngel Duarte és professor d'història contemporània a l'Estudi General de Girona (UAB).

NOTES

- (1) Pere COROMINES, *Cartes d'un visionari*, dins *Obres Completes*, Barcelona, 1972, p. 963.
- (2) Enric UCCELAY DA CAL, «Imágenes centenarias de la Revolución francesa (Una perspectiva desde España)», dins *Col·loqui internacional «Revolució i Socialisme»* vol. I, UAB, 1990, p. 61 i ss.
- (3) D. COFRANCESCO, «Fascismo: destra o sinistra», dins K. Bracher-L. Valiani (coord.), *Fascismo e nazionalsocialismo*, Bologna, 1986.
- (4) Vegeu els treballs de Josep CLARA, «Sobre la identitat dels matiners a les comarques del nord-est de Catalunya», a *Estudi General*, núm. 1-1, 1981, p. 179-186; i de Mercè RENOM i M.L. Retuerta JIMÉNEZ, dins *Guerrilles al Baix Llobregat*, Abadia de Montserrat, 1986, p. 95-96, 117 i 698 i ss. Per a Vicens Martí, el treball d'Isidre Clopas al mateix volum, p. 712. També al próleg de Pere ANGUERA a Francesc TORNE I DOMINGO, *Los veinte años de inscripción. Una visión carlina de las turbulencias de la primera mitad del siglo XIX, Reus 1800-1853*, Reus, 1990, p. 33. Per a la guerra dels matiners cal consultar Joan CAMPS I GIRO, *La guerra dels matiners i el catalanisme polític (1846-1849)*, Barcelona, 1978.
- (5) Raull citat per Anna M. GARCIA ROVIRA, *La revolució liberal a Espanya i les classes populars (1832-1835)*, Vic, 1989, p. 270. Reacció similar entre els republicans del Baix Camp durant la tercera guerra carlina a A. DUARTE, *Possibilistes i federals. Política i cultura republicana a Reus (1874-1899)*, en premsa, esp. capítols 1 i 2.
- (6) El 10 d'abril de 1890 el Marquès de Cerralbo, en el decurs d'una de les gires polítiques que el portà també al Principat, visitava València. En aquesta ciutat es registraren forts enfrontaments amb elements blasquistes —republicans liderats per Vicente Blasco Ibáñez— que passaren als annals de la lluita republicana contra la reacció. La versió del Marquès de Cerralbo, pot veure's al *Correo Catalán*, 19.IV.1890 (ed. matí) p. 7-10. Per a l'integrisme, vegeu Joan BONET-CASIMIR MARTÍ, *L'integrisme a Catalunya. Les grans polèmiques (1881-1888)*, Barcelona, 1990. Exemples de bastonades, a Garriguella i Figueres, a Alfons ROMERO-Jordi PLA, *Catolicisme i anticlericalisme a l'Empordà del XIX*, Figueres, 1987, p. 13-23. A Tarragona i Reus, a Josep M. PRATS I BATET, «La postura de los arzobispos de Tarragona Benito Vilamiñana y Tomás Costa i Fornaguera sobre la masoneria en el último tercio del XIX (1879-1900)», dins J. A. FERRER BENIMELI (coord.), *Masoneria, política y sociedad*, vol. II, Saragossa, 1989, p. 747-762. A Barcelona, a A. DUARTE, *El*

- republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, 1987, p. 125.
- (7) El llibre, que ALMIRALL signà amb el pseudònim A. Z., es publicà amb el títol d'*Escritos catalanistas. El Renacimiento catalán, las leyes forales y el carlismo en Cataluña*, Barcelona, 1878. Vegeu les informacions que aporta Josep M. FIGUERES a *Valentí Almirall. Forjador del catalanisme polític*, Barcelona, 1990, p. 117-122.
- (8) A. Z., *Escritos catalanistas*, p. 96-98 i 103.
- (9) *Ibid.*, p. 1904.
- (10) *Ibid.*, p. 114, 119 i 125.
- (11) *Ibid.*, p. 81 a 83. Per als valors de la Catalunya muntanyesa a la segona meitat del segle, vegeu Josep M. FRADERA, «El vigatanisme en la transformació de les tradicions culturals i polítiques de la Catalunya muntanyesa (1865-1900)», estudi preliminar a Maties RAMISA, *Els orígens del catalanisme conservador i «La Veu del Montserrat» (1878-1900)*, Vic, 1985, p. 13-52.
- (12) A. Z. *Escritos catalanistas*, p. 112 a 114.
- (13) *Ibid.*, p. 88.
- (14) *Ibid.*, p. 90 a 94.
- (15) *Ibid.*, p. 136 a 140, i 147.
- (16) Vegeu *De la Solidaritat al catorze d'abril*, segon volum dels *Diaris i records de Pere Corominas*, Barcelona, 1974 (a cura de Max CAHNER i Joan COROMINES), p. 60-62.
- (17) Silèn, dins *Obres Completes*, p. 19.
- (18) *Ibid.*, p. 68-70.
- (19) *Ibid.*, p. 71 a 74, entre d'altres.
- (20) Incorporada a l'assaig *Revisió de valors del segle dinou*, dins *Obres Completes*, p. 1086-1091. Vegeu les significatives reflexions que va fer Josep BENET, fa més de vint anys, recuperades per al próleg a C. RODRIGUEZ VIVES, *Ramon Cabrera, a l'exili*, Abadia de Montserrat, 1989, p. 7-10.
- (21) *Revisió...* p. 1087.
- (22) *Ibid.*, p. 1087.
- (23) P. Corominas, *Interpretació del vuitcents català*, dins *Obres completes*, p. 1117.
- (24) *Revisió...* p. 1089.
- (25) Vegeu J. R. LLOBERA, «La formació de la ideologia nacionalista catalana», dins *L'Avenç*, núm. 63, 1983, p. 24-35.
- (26) *Silèn*, p. 100-101.
- (27) Vegeu Josep M. FRADERA, «El passat com a present (la historiografia catalana de la revolució liberal a la Renaixença)», dins *Recerques*, núm. 23, 1990, p. 53-71.

